

„A HAZUGSÁGOMBAN IS ÉN LESZEK”

Egy mikroműfaj tanulságai

FARAGÓ KORNÉLIA

Herczeg Ferenc emlékezésprózájának olvasási irányát mindkét kötet esetében rövid szerzői előszó hivatott kijelölni. Bár *A Várhegyet* bevezető szöveg elméleti-poétikai nézőszögből kétségtelenül izgalmasabb, *A gótikus ház* élen álló is kiválthat némi érdeklődést a szerzői szövegértés attitűdjének felvillantásával, az íráscélok jellegének érzékeltetésével, a kötetek közötti különbségtetés gesztusával. Az emlékezés-bevezetések, önéletírás-előszavak mint sajátos beszédlehetőségek természetes részét képezik a műfajértés hagyományának: a felvetett kérdések az önéletrajzi olvasás problémáiként, bizonyos hangsúlyváltásokkal, de időről időre visszatérnek. Szólnak a szerző emlékezés-szemléletéről, a műfaji konvenciókhoz fűződő viszonyáról, az elbeszél „én”-nel való azonosíthatóságáról, a „valóság-hűség” különböző vonatkozásairól. Egyebek között tudatják például, ha a személyes jellegű mű öngazoló jelentések megalkotására törekszik. Az első kötet előszavában nincs ilyen mozzanat, de a későbbi kimondja, az önéletrajzi jellegű irodalmi alak megalkotása a politika körében az öngazolást szolgálja: „senkit sem akarok meggyőzni a magam igazáról, egy szóval sem állítom, hogy a mi álláspontunk volt a helyes, én csak az életem jóhiszeműségét kívánom igazolni”.

Milyen értelmezési lehetőségeket hozhat felszínre a mai szemlélet, a személyes jellegű művek felé irányuló fokozott mértékű teoretikus figyelem, a mind erőteljesebb mikrotörténeti, társadalomkutatási olvasási viszonyulás? Mi az, ami lekötheti az érdeklődést, mi az, ami felemelheti, legalábbis az első kötetet, a ma is olvasható művek rangjára? Minthogy *A Várhegy* a meglehetősen szórványos Herczeg-diskurzusban a nagyobb presztízsű művek közé tartozik, óhatatlanul felmerül a kérdés, mi az, ami megteremti viszonylagos presztízsét. Az *Előszó* és mozzanatosan maga *A Várhegy* is több olyan érdekes elbeszélés-

szemléleti lehetőséget villant fel, amelyek, bár nem tudnak a szövegszervezés átfogó szintjén működésbe lépni, motiválhatják az elemzést. A *gótikus házat* illetően maga a szerző a személyes megszólalás, az én-élményről való beszéd esetleges korjellemző, sőt „antropológiai” értékében bízik: a közéleti arcképvázlatok hatásában, a politikai vonzalmak, az érzések és ítéletek kiváltotta érdeklődésben.

A műfaji értelmezés felől közelítve az előszó a visszaemlékezés-olvasásra tesz ajánlatot, a próza emlékirat-karakterű hagyományához kapcsolja a könyvet. A műfaji problematika, a szerzői műfajszemlélet egy Szardanapál-mondából bontakozik ki. A kettős mivoltú (feslett életű, de hősiességű) utolsó asszír király *„Mikor búcsút mondott az életnek: máglyára rakta drágaságait, műkincseit és asszonyait, azután magával együtt elégette.”* Leszámolt tehát az esetleges nyomhagyás vágyával és lehetőségével. Megtehetette, mert önmagának és vagyonának volt egy máglyára vethető emberi integráltsága, „összeszedettség”, megsemmisíthető teljessége. *„A költő pedig, egy életen át szilánkokra tépi és szétszórja magát a szélben”* – az írói oeuvre darabjai az én-szilánkok metaforái, az egységes szerző képzelet voltaképpen szövegösszefüggés. Az életmű az identitás helye, amely helynek azonban összegző jellegű visszaemlékezések hiányában nincs egységes léte. Rendkívül fragmentált a szerzői szöveg univerzum, s minthogy az egyes művek az alkotó szubjektum teljességének töredékeként nyerik el jelentésüket, az önéletrajzi tér megalkotása „összeállásuk” függvénye. Az előszóíró poétikai elgondolásai ahhoz a szemléleti hagyományhoz kötődnek, amelyben mű és élet a legszorosabb egységben, a legerősebb összefüggésben jelenik meg. Eszerint az irodalmi művek mind ön-írások, az én szétszóródásának, feldarabolódásának dokumentumai, a szövegalkotóként megjelenő szerzői szubjektum rejtett azonosságot mutat művei szereplőivel. Legpontosabban talán a szét-valósítás, a dis-realization ginsburgi fogalmával lenne megragadható az elgondolás. *„Az elbeszélés, a dráma: álarcosbál, ahol minden hímnemű és nőnemű dominó alatt maga a szerző rejtőzik.”* S az idézett szöveg folytatása mindezt még továbbárnyalhatja a szövegbeli alak és a szerzői szubjektum azonosságának jegyében: *„A manchai lovag: Cervantes; Mefisztó: Goethe; az aranyember: Jókai. Rómeó pedig Shakespeare, Júlia is ő . . .”* stb. Arra következtethetünk, hogy a szereplői arcmások életbeli modellje minden esetben a szerzői/önéletrajzi én. Így, hiszen mindig másféleképpen jön létre, minden egyes darabot, minden egyes figurát tekintetbe kell vennie az önéletrajzi tér kimunkálásakor. Bármilyen különös is, az önéletrajzban összesíthető „én” fiktív figurális/textuális minőségekből áll, noha az általa teremtetett lényegileg vele azonos. Az ókori Szardanapál-történet bevonása a költői különöséggel szembeít, az emberi azonosságban való mély különbözőségek felől érthető: *„Ha én így érzek, akkor miért trok visszaemlékezé-*

seket? Mert nem vagyok Szardanapál. Ő ember volt, én költő vagyok.” A költőiség jelzett antropológiai differenciája nyomán a szinte követhetetlen szórtságú nyomok összeszedettségük hiányában kitörölhetetlenek. A nyomtalan eltűnés, az eltörlődés „emberi” lehetőség. A költő ha önnön teljességéhez, megsemmisíthető, kitörölhető önmagához, önmaga egész voltához kíván eljutni, személyes jellegű, emlékező karakterű művet kell létrehozni. Ez az ön-összegzőként jellemezhető narratíva a kitörölhetőség megírtságának paradoxonát hordozza. Az egész-alkotás, a személyiség megírásának kérdésköre arra enged következtetni, hogy Herczeg Ferenc elgondolásában az önéletrajzi emlékezés az *összeszedettség írástere*. Az én teljességének önéletírói megalkothatósága a „Hol tudná ő magát megint összeszedni?” kérdésében merül fel. A visszaemlékezés a szétszóródott „alkatrészek” összeillesztésével megteremti/megteremtheti a rendbeállítás, az azonosítás, a viszonyítás lehetőségét, a szerzői szubjektivitás rekonstruálásának feltételeit. „*Ez a könyv arra való, hogy némi rendet teremtsen a visszamaradó alkatrészeim között*” – hangzik az előszó funkciómagyarázata. Mindezek megvalósítására azonban kizárólag az életrajzi alanyhoz rendelt szerző-funkció képes, egy idegen életrajzíró nem tudja, nem tudhatja megkonstruálni az egyes műveken túli figurát, mindenki csak saját alakjának megalkotására, önmaga „összeszedésére” képes. „*Mert a könyvíró is költő, a költő pedig olyan mutatványos, aki a vásári bódéjában önmagát mutogatja.*” A másvalaki által megírt élet iránti hercegi kétely igen erős. Fontosnak tartja befolyásolni, irányítani a kialakítandó képet, tevékenyen kíván részt venni az arcformálásban, az arc-kép elkészítésében. Feltételezi tehát az „igazi arc” önkezdő megrajzolhatóságát, és tagadja minden idegen rajzolat helytállóságát. Tulajdonképpen kritikával illeti az életrajz-írást, az életrajz-írót, amennyiben képtelen a tárgyát a maga valójában megmutatni, saját szubjektumát helyezve az életrajz voltaképpeni szubjektuma elé. Úgy tartja, az életrajzírók is kivétel nélkül mind önmagukat mondják. Legfeljebb álarcként viselik könyvük tárgyának arcát, miközben azonban önmagukat keresik, önmagukat írják. Az életrajz legfőbb korlátainak egyike, hogy nem ragadhatja meg a megírandó személyiség lényegét, merthogy a szerző a bemutatandó figurát mint saját ál-arcát mutatja föl:

„*De nem volna jobb ezt a munkát más íróra bízni? Nem! Írtak már rólam könyvet. (. . .) Valahányszor fellapoztam egyet, mindig egy ember lépett ki belőle. De az nem én voltam, hanem maga a szerző, aki az én álarcomat viselte. Az arca néha az enyém volt, de a lélek mindig másé.*”

A legérdekesebb az, hogy az előszó a műfaj elváráshorizontjába tartozó „életrajzi igazság” kérdéskörébe lépve megvonja olvasójától a hiteles érvényesség biztosítékát. Mintegy radikálisan átértékeli az önéletrajzi hitelesség képzetkörét, lényegtelennek minősíti az igazságra irányuló igényt. Egyebek

között az én hazugságként feltáruuló olvasatát ígéri. Nem tartja fontosnak megfelelni az őszinteség, a hitelesség kritériumának: a kulturális olvasati konvenciók ellenében a hazugságnak itt része lehet a szerzői szubjektum „igazi valójának” kimondásában. A problémakör kapcsán Lejeune a következő megjegyzést teszi: „ha tévednek, torzítanak stb. a feltételezett valósághoz képest, akkor ez a torzítás az ő valóságuk!” (*Önéletrás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Bp., 2003. 242.) Herczeg Ferenc a nem valóság-analóg mozzanatoknak nem biztosít ugyan igazságérvényt, de mintegy a fiktitivás referenciális státusába helyezi őket, a hazugság, mint referenciageneráló technika jelenik meg, egészen egyszerűen én-identikus vetületei vannak:

„Hihető-e, hogy a költő, azaz születésétől fogva hű ember, meg fogja magáról írni az igazságot? Az egész igazságot ott is, ahol az rá nézve egy cseppet sem hízgelő?”

Nem, ez csakugyan nem hihető. Nem hihető, de nem is szükséges. Nem szükséges, mert én annyit hazudhatok, amennyit tudok, azért a hazugságomban is én leszek benne, mást mint önmagamat hazudni nem tudok. Az eseményeken lehet változtatnom, de magamon nem.”

Az idézett mondatok mozgósítják a kételyt, fenntartják a bizonytalanságot, de hogy ne veszítsék el a voyeur érdeklődését sem, az én referenciális összetevettségét sem számolják fel, csupán átértelmezik, minthogy részlegesen kivonják az igazság-függő jelenségek köréből. A sugallt olvasási mód szerint a szerzői önéletrajziség nem korlátozható arra, amit az őszinteségi beszédmód befog, hanem idetartozónak véli az abból kiszoruló modalitásokat is, konstitutív eleme a valószínűtlen, a „hazug” szövegelemekben megjelenő beszélő is. Azonosítását már az előszó „mikroműfaja” (Lejeune) elvégzi: a beszélő önzonossága éppen olyan mértékben hatja át ezeket is, mint az „igaz” beszédet. Az, hogy az én minden beszéde, jellegétől függetlenül én-kimondás, az önéletrajz-elméleti éreklődésnek is tárgya. A hazugságot, a ferdítést, a hamisítást „ha kizárjuk is mint önéletrást, az elbeszélés fantazmaként megőrzi jelentőségét a kijelentés szintjén, az önéletrírói paktum hamissága pedig a megnyilatkozás szintjén sokat elárul számunkra, arról a mindezek ellenére önéletrajzírói szándékkal fellépő alanyról, akit mégiscsak feltételezünk a megmástitott téma mögött” (Philippe Lejeune, i. m. 41.). Voltaképpen a referenciális és a kitalált tartalmak egyaránt önszemléletet közvetítenek. Hogyan juthatnánk más következtetésre, mint arra: el kell távolodni a „valóstól”, hogy mondhatóvá váljon az én, mert bizonyos én-dimenziók kizárólag így válhatnak kimondhatóvá. A beszélő személyes felelősséget vállal az elmondottak én-kifejező „hiteltelenségéért”. Ez az emlékezősszöveg az előszó tanulságai szerint az „igazat hazudni” önéletrajz-elméleti problémájáig vezet az olvasást. Az én igazságára a hazugság perspektívájából is nyíllhat rálátás. A hazugság és igazság

dichotomikus elkülönítése az „én” megteremtésének szempontjából így elveszíti érvényességét. Azon olvasók kedvéért, akik elvárásait a szétválaszthatóság elve működteti az előszóíró megjegyzi, hogy a hazugságbeszéd nem akaratos, csupán lehetségesen bekövetkező: *„Én azonban nem akarok hazudni, bár lehet, hogy nem fogok mindig igazat mondani.”* A „*hazugságomban is én leszek*” kijelentés nem tulajdonít különösebb értéket a valódiságnak, az őszinteség erényének, az igazolhatóság fogalmának. Sőt, mint az emlékezések egyik története sugallja, a hazugság, a képzeleti gazdagság a fikciónak, az irodalmi beszédmódnak a beíródását jelenti a létfolyamatba. Bár a közvetlen, a „keretelen” beíródás következményeként a képzeleti, a mesei többnyire valótlansági tényezőként nyer értelmezést: *„Bizonyára hiba volt, hogy a mesémnek nem adtam külön keretet, hanem közvetlenül beleszóttam őket a mindennapi életembe, így aztán nem mint a képzelet alkotásai, hanem mint valótlanságok hatottak. (. . .) Egy tavaszi napon úgy akarta a sors, hogy helyt kelljen állnom haryjánoskodásomért.”* (66)

Felettből lényeges a kitalálás, a korlátlan képzeleti szabadság és a költői egzisztencia összetartozásának kimondása *„az élet fakó prózája elleni tiltakozásban”*.

„. . . kisleány koromban ellenállhatatlan ingert éreztem, hogy meglepjem és ámulatba ejtsem az emberiséget, és ebben az igyekezetemben nemegyszer elragadott a képzeletem. Azt hiszem, ez nem volt egyéb, mint a lelkemben szunnyadó költőembrió idő előtti megmozdulása. Tiltakozás az élet fakó prózája ellen; hiszen maga a költő egzisztenciája is egy ilyen tiltakozás.” (66)

Az önelbeszéltség fikcionalitása, az én fikcióként való hozzáférhetőségének ténye, a határ elbizonytalanítása vagy egyenesen eltörlése referencialitás és fikció között, az önéletrajzi elbeszélő „hazugságban” rejtező egyéni igazsága hozzá játékba Hány János példáját. *„Hiszen Hány János egyéni igazsága éppen a hazudozásban van.”* Ezen a ponton beléphetnek az értelmezői gondolkodásba a müncheni idők szemléleti elemei, s innen már nincs túl messze a hazugságtörténetek poétikailag igencsak érdekes kérdésköre.

E sajátos kettős gondolkodás ismeretében különös, hogy az „összeszedettség” téridő kialakításán túl a „demaszkírozás” lehetősége, az álarc nélküli megmutatkozás, a saját, az igazi arc felfedése hat ösztönzőleg az emlékezőre. Érdekes módon nem az önmagával, hanem az olvasóval való szembesülés vágya sarkallja. *„Érdekel és vonz a gondolat, hogy egyszer álarc nélkül üljek szembe olvasómmal.”* Az előszóíró nem zavarja, hogy ezekben a kitételekben viszont mégiscsak az őszinteség presztízse kerül előtérbe.

Amikor az emlékezések első kötetében a „hogyan lettem íróvá?” topikus kérdését tematizálva az önolvasás szemlélteti azt a viszonyt, amely az emlékező ifjúsági regénye, valamint „élete” között létesül, voltaképpen a múlt emlékei-

nek újratemtése, az alakítottság, az átírás, az elrajzolás kérdése jut érvényre. Eszerint a regényes megformáltság semmiképpen sem jelentheti a múlttapasztalat önazonos továbbélését. Az elbeszélés és a valóság viszonya itt már felvillant, sajnos csak felvillant valamit abból, ami a korabeli világprózát oly erőteljesen jellemezte. A fölemelés, a gyöngyragyglófényvel való bevonás gesztusa, a fejtetőre állítás eljárása metaforikusan a nyelvi-poétikai megalkotottsággal válik azonossá. Mint ahogyan az emlékké lett ifjúkor ünneplőbe öltöztetése is ezt a képzetet rejtí magában. Egészen pontosan a stilizálás és az idealizálás eljárása nyer itt megnevezést. Beszédes az is, hogy az én-történet számára a Várhegy mint magaslati perspektíva válik jelentéssé, de nem a tényleges, sokkal inkább a vágyott látvány perspektívájaként:

„A Fenn és lenn-ben benne van az én külön kis világom, aminőnek a verseci Várhegy tetejéről láttam. Vagy inkább látni szerettem volna. Az én ifjúságom, amelyet azonban ünneplő ruhába öltöztettem. Valami olyasfélét csináltam a múltam emlékeivel, mint a délibáb a legelő gulyával: fölemeltem, a feje tetejére állítottam, gyöngyragyglófényvel bevontam.” (226)

A származás alakzatai és tropikus megfogalmazásai a gyermekkor-történetekben az elbeszélő én-szemléletének eredetéhez vezetnek vissza, a kezdeti elképzelések távoli idejébe, amikor kialakul az én képzete, az én „másikként” való elgondolása, amikor a gondolkodásban megjelenik maga a fogalom, a kifejezés:

„Úgy kezdődött, hogy hangosan ismételttem az Én szót, és tanakodtam magamban, hogy tulajdonképpen mi is az Én? (. . .) Úgy éreztem, nagy baj lesz, ha nem tudok a nyitjára találni. Pedig ott van közvetlenül mellettem, érzem a lélegzetét, de valahányszor feléje fordulok, párává oszlik.

Az Ént nem tudtam megfogni, de történt valami, ami elég ritka az emberi életben: egy pillanatra föléje tudtam emelkedni önmagamnak.” (71)

Mai elbeszélés-poétikai érdeklődésünkre is számot tarthat az én megtapasztalásának itteni felvetése. Az én-átélés lehetetlensége, az én elérhetetlenségének, megragadhatatlanságának, stabilizálhatatlanságának érzése mellett az én-fölöttiség különös élménye is megfogalmazást nyer.

Az önéletírói szemléletben egyébként nem az emlék „tisztasága”, nem a földízhetség kérdése, inkább az emlékezői távlat pusztán személyes érvényessége, a másként emlékezés gyengíti a múlthoz való hozzáférés esélyeit: *„és valószínű, hogy az ő szellemében másformára köszörülődött a régi emlék, mint az enyémben”.* (92) A szöveg a személyes távlatok változatjellegét, ilyen értelmű viszonylagosságát érzékelteti, és az emlékezeti azonosságok elbizonytalanításával, az emlékváltozatok lehetőségének megengedésével az emlékezés konstruktivitását hangsúlyozza. Közben viszont „szokatlanul” erőteljes és a biográfiai életidő egészére kiterjedő emlékezői kompetenciára hivatkozik: *„ha*

szokatlan is, mégis igaz, hogy emlékeim mécsese belevilágít életem első hónapjaiba”; „arra is emlékszem, tisztán emlékszem” stb. Ezt a kompetenciát a szelekció gesztusára való hivatkozással szélesíti: „Egy kép a száz közül.” A hallomásos emlékezetiség is jelen van, a történetek hagyományozódó, továbbmondott verbális igazoltsága, a családi emlékezet átsajátítása, a nem tapasztalati, inkább nyelvi élmények láncolata: „Így hallotta Éva nagymama az apjától, és így hallottam én Éva nagymamától.” (47) Az önéletrajzi személyiséget viszont nem ilyenek konstruálják, hiszen a szöveg hangsúlyozza, hogy az önéletrajzi elbeszélő számára nem problematikus a múlt emlékezeti hozzáférhetősége. Nagymértékben fogva tartja a lineáris időszemlélet, a jelentést nagyobbára aláveti egy egymásutániságnak, de mégsem merevedik teljesen bele ebbe a linearitásba: szórványos szövegszervező elvként megjelennek olyan kitételek, amelyek a kitérőt, az előrevetítést mint narratív alakzatot nevezik meg: „Bár ezzel megint elébe vágok elbeszélésem folyamának (127), „Egyelőre azonban még nem tartunk ott” (213) stb. A történetmondás logikájának többszöri megbontásával, az előretulások beékelésével egy szövedékesen átfogó emlékezői tudáshelyzet bontakozik ki.

A végig nem beszéltség az önéletrajz architektuális sajátosságai közé tartozik. Ez esetben azonban nem az emberi végesség alakzata íródik be a zárlatba: „A sors úgy akarta, hogy még éljek, még írjak.” (479) Az emlékezések egy történelmi dátummal szakadnak meg. A lezárulásélmény a világháború „megindulásának” napjához kötődik. Ez arra látszik utalni, hogy a beszélő a saját sors és a magyar történelem analógiáját kiépítve a nagy korszakok lezárulásának párhuzamosságában gondolkodott. „Én a világháború megindulása napján már túl voltam ötvenedik esztendőmön, és olybá vettem, hogy túl vagyok már mindenem, túl az életem és túl a költészetem.” (479) A megnyilatkozást, amely érzékeltet egyfajta lezárulást, valamiféle „végeszakadást”, Szegedy-Maszák Mihály (*Megszakított folytonosság a magyar történelemben. Literatura, 2000. 1. 107.*) egy kézikönyv megállapításait vitatva, fanyar beismerésként értelmezi és történelmi eligazító értékkel ruházza fel: „Emlékezései második – *A gótikus ház* című – kötetét Herczeg Ferenc azzal a megállapítással zárja, hogy az ő világa az első világháborúval véget ért. E fanyar beismerés inkább eligazít, mint az a kijelentés, hogy »az irodalmi *establishment* megtestesítőjévé már az 1920-as években Herczeg Ferenc lépett elő.«.”